

INA MEIKSINAITĖ

APIE PIRMOSIOS VILNIUJE IŠLEISTOS VOKIEČIŲ KALBOS GRAMATIKOS (1762 m.) KILMĘ

Prof. Dangeručio Čebelio 60-mečiui

Vokiečių kalbos gramatikos, skirtos užsieniečiams, žinomos nuo XVI a., tačiau jos, ypač senesnės, mažai nagrinėjamos specialioje literatūroje, nes germanistikoje iki šiol viešpatauja M. H. Jellinek'o požiūris esą „svetimšaliams“ parašytos gramatikos, ypač išėjusios užsienyje (išskyrus keletą išimčių), neturėjusios jokios reikšmės teorijos vystymui Vokietijoje, kadangi daugumos iš jų pagrindas yra koks nors vokiškas originalas¹. Tačiau reikia pabrėžti, kad užsieniečiams skirtos gramatikos paprastai nebūdavo originalo vertimas, o savitas perdirbimas, kuriame būdavo mažesnių ar didesnių pakeitimų, pataisų ir net nukrypimų nuo pirmtakų koncepcijos. Tai itin išryškėja J. Chr. Gottsched'o gramatikoje, išleistoje Vilniuje². Kai kurie tų nukrypimų yra reikšmingi gramatikos bei kalbos istorijai, nes jie gali daug pasakyti tiek apie tolesnę lingvistinės minties raidą, tiek ir apie vokiečių bendrinės kalbos normos plitimą (ypač XVIII a.).

Nagrinėjant pirmąją vokiečių kalbos gramatiką, išleistą Vilniuje 1762 m., pirmiausia reikia prisiminti tas istorines sąlygas, kuriomis vystėsi švietimas XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. 1579 m. buvo išleista popiežiaus bulė, kuria Vilniaus jėzuitų kolegija perorganizuota į universitetą („Alma academia et universitas Vilnensis societatis Jesu“). Maždaug nuo 1585 m. šis turėjo savo spaustuve³, leidusią taip pat vadovėlius. Pagrindinis tos mokslo įstaigos (ji priklausė jėzuitų ordinui iki jo panaikinimo 1773 m.) tikslas buvo kova su reformacija, pradėjusia skverbtis į Lietuvą XVI a. antroje pusėje. J. Bielinskis mano, kad vokiečių bei prancūzų kalbos Vilniaus universitete buvo dėstomos nuo 1580 m.⁴, tačiau duomenų (programų, užsienio kalbų dėstytojų pavardžių ir t. t.), patvirtinančių tą teiginį, nėra. Apie užsienio kalbų dėstymą galima tiksliau kalbėti tik nuo XVIII a. vidurio.

Švietimo epochoje Europoje pastebimas švietimo sistemos pasaulėjimas, kuris vėliau, nuo XVIII a. vidurio, vyko ir Vilniaus universitete⁵. Modernizavus švietimą, viename iš universiteto pa-

¹ Jellinek M. H. Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik. 1. Halbband. — Heidelberg, 1913. — S. 84.

² Meiksinaitė I. Die Vilniusser Gottschedgrammatik des 18. Jhs. Das Wort. Germanistisches Jahrbuch DDR — UdSSR 1988. — Zwickau, 1989.

³ Vilniaus universiteto istorija, 1579—1803 / Red. pirm. J. Kubilius. — V., 1976. — P. 214.

⁴ Bielinski J. Uniwersitet Wilenski. — Krakow, 1899—1900. — T. 2. — S. 12, 733.

⁵ Ten pat. — P. 15; Steinhausen G. Geschichte der deutschen Kultur. — Leipzig, 1933. — S. 522.

rengiamųjų kursų (studia humaniora) ir vienoje kolegijoje (collegium nobilium), įsteigtoje 1751 m. ir skirtoje kilmingųjų vaikams, buvo dėstomos vokiečių bei prancūzų kalbos⁶. Taip pat manoma, kad apie 1762 m. jėzuitų noviciate buvo įvairių kalbų (tarp jų ir vokiečių kalbos) ratelių⁷.

1762 m. Vilniaus gramatika⁸ yra vokiečių kalbos vadovėlis, kurį sudaro gramatinė dalis (p. 1—94), žodynėlis (p. 95—141) ir skaitiniai (p. 142—174). Taisyklės ir paaiškinimai išdėstyti lenkų kalba.

Fundamentalioje K. Estreicher'io bibliografijoje Gr. nepažymėta⁹, bet K. Cepienė ir I. Petrauskienė¹⁰ įtraukė ją į bibliografiją kaip Vilniaus akademijos leidinį, kurį jos priskiria J. Chr. Gottsched'ui turbūt dėl to, kad visos vėliau išėjusios Vilniuje XVIII a. vokiečių gramatikos yra parašytos remiantis to švietėjo lingvistiniais darbais¹¹. Tačiau 1762 m. Gr. autorius neurodytas — tai anoniminė knyga. Gr. pratarinėje (antroje titulinio lapo pusėje) skaitome, kad knyga parašyta pagal lotynišką originalą netobulai mokantiems lotynų kalbą, bet turintiems šiojų tokių pagrindą ir žinantiems lotynišką gramatikos terminologiją, vartojamą dėstant. Iš to galima daryti išvadą, kad 1762 m. Vilniaus leidinys remiasi lotyniškai parašyta vokiečių kalbos gramatika. Tačiau žinoma, kad Gottsched'o gramatika prieš 1762 m. nebuvo išleista lotynų kalba¹². Be to, Gr. struktūra ir medžiagos išdėstymas iš esmės skiriasi nuo Gottsched'o.

Gr. analizė parodė, kad ji turi panašumo su senesne XVI—XVII a. tradicija, ypač su Klaj'aus gramatika, kuri sulaukė 11 leidimų: 1578, 1587, 1592, 1604, 1610, 1617, 1625, 1651, 1677, 1689, 1720 m.¹³ Tai rodo didelį jo veikalų populiarumą. Klaj'us rėmėsi M. Liuterio raštais, atspindinčiais Rytų Vidurio Vokietijos kalbą¹⁴. Pirmajame leidinyje jis mini Liuterį tituliniame lape („Grammatica germanicae linguae... ex bibliis Lutheri germanicis et aliis eius libris collecta“) ir dedikacijoje, kurioje kreipiasi į Erfurto miesto burmistrą ir savivaldybę. Nuo antrojo leidimo nuorodos į Liuterį tituliniame lape nebeduodama, o nuo šeštojo nebėra ir dedikacijos.

Germanistikoje diskutuojama problema, kiek Klaj'aus gramatika padėjusi platinti bendrinę vokiečių kalbą katalikiškose Pietų ir Pietvakarių Vokietijos šalyse bei reformuotoje Šveicarijoje, kurios priešinosi tam procesui, kadangi, formuojant ir populiarinant tą kalbą, daug prisidėjo

⁶ Vilniaus universiteto istorija... — P. 147.

⁷ Lebedys J. Lituaništos baruose. I. — V., 1972. — P. 207.

⁸ Grammatyka Niemiecka Dla Wygody Uczących się z Lacińskiego na Polski Jezyk Wyłożona z przydatkiem Wokalu, Rozmow, Bajek i Listow. — W Wilnie w Drukarni J. K. Mosci Akademickiey Societatis Jesu, Roku 1762 (toliau: Gr.).

⁹ Estreicher K. Polnische Bibliographie. (3. Abt., Bd. 6 Der ganzen Sammlung). — Krakau, 1899. — Bd. 17.

¹⁰ Cepienė K., Petrauskienė J. Vilniaus Akademijos spaustuvs leidi 1576—1805. — V., 1979. — P. 255, Nr. 1669.

¹¹ Meiksinaite I.

¹² Estreicher K. ...; Jellinek M. H. ... 1. Halbband. — S. 244.

¹³ Jellinek M. H. ... 1. Halbband. — S. 7.

¹⁴ Жармунский В. М. История немецкого языка. — М., 1965. — С. 87.

Liuteris¹⁵. Raumer'is rašo, kad pirmojo Kļaj'aus gramatikos leidinio vienas egzempliorius jau nuo 1595 m. buvęs Miuncheno žėzių kolegijoje¹⁶. Weidling'as nurodo, kad keletas tos gramatikos egzempliorėjų rasta Miuncheno ir Vroclavo bibliotekose (pastarieji pateko į Vroclavą iš vienuolėnų bibliotekų)¹⁷. Tačiau Jellinek'as abejoja, ar Kļaj'aus vadovėliu plačiai naudotasi katalikiškose mokyklose, nors pats nurodo vieną ispaną J. Angel'ų a Sumaran'ą, dėšėiusį kalbas pirma Miunchene, o paskui Ingolštate ir išleidusį knygą „Thesaurus fundamentalis quinque linguarum“ (Ingolstadt, 1626), kurios vieną dalį sudaro Kļaj'aus gramatika (nors autorius ir nepaminėtas)¹⁸. Paskutiniu metu vėl pasigirsta balsų, kad didaktiniais sumetimais Gr. reikėjo pridėti žodynėlį bei skaitinius, kur ji buvo vartojama mokyklose. Tačiau naujų faktų, įrodančių tą teiginį, neaptikta¹⁹.

Tikrindama Vilniaus žėzių akademijos bibliotekos fondą, aptikau 1651 m. aštuntojo leidinio Kļaj'aus gramatikos egzempliorėjų²⁰. Tai dar vienas įrodymas, kad Kļaj'aus veikalu buvo naudojamas ir katalikiškose mokymų įstaigose (net tokiose, kurių pagrindinis uždavinys — kovoti su reformacija!) ir kad anonimas, rašydamas 1762 m. Vilniuje išėjusią vokiečių kalbos gramatiką, galėjo naudotis ta knyga.

Lyginant Gr. su jos pirmtaku Kļaj'aus veikalu, reikia pažymėti, kad ir pirmoji nėra tikslus vertimas, o laisvas originalo perdėrbimas, kuriame bendrais bruožais išsaugota pagrindinė koncepcija ir struktūra. Tačiau vietomis pasitaiko ir pažodinio vertimo. Be to, reikia atsižvelgti į tai, kad didaktiniais sumetimais Gr. reikėjo pridėti žodynėlį bei skaitinius, ir tai vertė anonimą sutrumpinti dalį, skirtą gramatinei medžiagai, o antra vertus, kai ką pakeisti modernizuojant koncepciją.

Sugretinkime Gr. su Cl.

1. Gr. struktūroje yra bruožų, būdingų Cl.:

a) skyrius, kuris pavadintas „Apie ilgųjų bei trumpųjų skiemenų taurimą, arba de quantitate“²¹ (Gr., p. 4—5) (po pirmųjų dviejų skyrių, aprašančių tai, ką Kļaj'us vadina „ortographia“ (Cl., p. 2—9), atitinka Cl. „De prosodia“ (Cl., p. 10—15). Prozodija, kaip akcentologija, randama gramatikose po ortografijos tik iki Schottel'io „Deutsche Sprachkunst“ (1641)²², kurioje to skyriaus jau nėra, kaip ir J. Chr. Gottsched'o

¹⁵ Bach A. Geschichte der deutschen Sprache. — Heidelberg, 1965. — P. 263; Eggers H. Deutsche Sprachgeschichte // Reinbeck bei Hamburg, 1986. — Bd. 2. — S. 187.

¹⁶ Raumer K. Geschichte der Pädagogik. 3. Theil. — Gütersloh, 1873. — S. 125.

¹⁷ Jellinek M. H. ... 1. Halbband. — S. 78.

¹⁸ Ten pat.

¹⁹ Langen A. Deutsche Sprachgeschichte vom Barock bis zur Gegenwart // Deutsche Philologie im Aufriß. — Berlin, 1957. — Bd. I. — S. 950.

²⁰ Grammatica Germanicae Linguae ex optimis quibusque autoribus collecta, opera studio M. Johannis Claii Herzberg. Editio octava. Lipsiae, apud Haeredes Henningi Gros I junioris. Senae, Anno c (II I) (toliau: Cl.).

²¹ Cia ir toliau Gr. pavadinimai ir citatos išverstos iš lenkų kalbos.

²² Jellinek M. H. Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik. 2. Halbband. — Heidelberg, 1914. — S. 5.

veikale²³. Tačiau prozodija nagrinėjama Cl. dar antrą sykį kitu aspektu po sintaksės kaip poetika (Cl., p. 153—272). Tokio skyriaus Gr. nėra turbūt dėl to, kad XVIII a. viduryje kai kuriose gramatikose jo jau nebūdavo: poetika buvo laikoma nebe gramatikos dalimi, pavyzdžiui Chr. F. Hempel'io knygoje, išėjusioje 1754 m.²⁴;

b) sintaksės dalykai aptariami Gr. pagal senesnę tradiciją, t. y. pagal kalbos dalis: po vardažodžių eina žodžių junginių su vardažodžiais sintaksė (Gr., p. 33—38) — „Apie žodžių išdėstymą, arba apie konstrukcijas“. Čia nagrinėjami būdvardžio ir daiktavardžio junginiai, kai kurių būdvardžių ir prielinksnių valdymas. Po veiksmažodžio eina skyrius, kuriame kalbama apie veiksmažodžio sintaksę, — „Apie žodžių, arba veiksmažodžių, konstrukcijas“ (Gr., p. 90—93). Jame nagrinėjamas veiksmažodžių valdymas, tačiau trūksta aprašymo, kaip vartojami laikai ir nuosakos. Sintaksės išdėstymą pagal kalbos dalis randame Klaj'aus veikale (Cl., p. 215—251). Klaj'us šiuo atveju paveikė ir Gottsched'ą²⁵. Tačiau Gottsched'o gramatikoje, skirtingai negu Klaj'aus, dėstomas jau laikų ir (nors glaustai) nuosakų vartojimas²⁶:

c) nekaitomosios kalbos dalys Gr. neaprašomos, matyt, didaktiniais sumetimais: jas išmokti nėra sunku. Jos figūruoja tik žodynėlyje, kuris suskirstytas pagal kalbos dalis tokia tvarka kaip Klaj'aus, Bödiker'io, Steinbach'o ir Hentschel'io²⁷ darbuose, būtent: „De adverbiiis“ (Gr., p. 133—138), „De conjunctionibus“ (Gr., p. 138—139), „De prepositionibus“ (Gr., p. 139—140). Tuo tarpu kai kuriose kitose senesnėse gramatikose²⁸ ir Gottsched'o veikale nekaitomųjų kalbos dalių tvarka kitokia: prieveiksmai, prielinksniai, jungtukai²⁹. Tarp kitko, Gr. žodynėlyje išskiriamai dar jaustukai („De interjectionibus“, p. 140), kuriuos Klaj'us priskiria prieveiksmai (Cl., p. 201—202), ir skaitvardžiai („De numeris“, Cl., p. 140—141), kuriuos Klaj'us mini tik vienoje sintaksės vietoje (Cl., p. 218—220) ir antrą kartą — etimologijoje, kalbėdamas apie giminės kategoriją (Cl., p. 29). Gottsched'as (kaip ir kai kurie kiti senesni autoriai)³⁰ skaitvardžius ir jaustukus išskiria kaip atskiras kalbos dalis³⁰. Anonimas perima tą naujesnę tradiciją, manydamas, kad toks išdėstymas palengvins įsiminti leksiką.

2. Tęsiant Melanchthon'o koncepciją, senesnėje vokiečių gramatikoje susidarė dvejų rūšių giminės taisyklės: „regulae generales“ ir „regulae speciales“. Ypač tai ryšku Klaj'aus veikale, kuris paveikė šiuo atžvilgiu tolesnę gramatikos raidą³¹. Klaj'us pagal reikšmę, t. y. pagal „regulae generales“, tokios prasmės daiktavardžius priskiria vyriškajai giminei:

---

²³ Gottsched J. Chr. Vollständigere und neuerläuterte deutsche Sprachkunst. — Leipzig, 1776.

²⁴ Jellinek M. H. ... 1. Halbband. — S. 252.

²⁵ Jellinek M. H. ... 2. Halbband. — S. 375.

²⁶ Gottsched J. Chr. ... — S. 481—484.

²⁷ Jellinek M. H. ... 2. Halbband. — S. 124.

²⁸ Gottsched J. Chr. ... — S. 378—396.

²⁹ Jellinek M. H. ... 2. Halbband. — S. 257, 371.

³⁰ Gottsched J. Chr. ... — S. 267, 397.

³¹ Jellinek M. H. ... 2. Halbband. — S. 198.

„Virorum, officiorum virilium, mensium, ventorum quadrantum anni nomina sunt generis Masculini“ (Cl., p. 26). Gr. pažodžiui išversta: „Vyriškajai giminei priklauso vyrų, jų pareigų, mėnesių, vėjų, metų laikų pavadinimai“ (Gr., p. 17). Moteriškajai giminei Klaj'us skiria: „Mulierum, muliebrium officiorum, arborum . . . et pleraque fructuum ac fluviorum nomina sunt generis Faeminini“ (Cl., p. 27). Atitinkamai išversta Gr.: „Moteriškajai giminei priklauso moterų, jų pareigų, medžių ir dauguma vaisių pavadinimų“ (Gr., p. 17). Apie bevardę giminę Cl. rašo: „Urbium, oppidorum, pagorum et literarum nomina sunt generi neutri . . . Sunt etiam neutri generis infinitivi, cum in nomina degenerant . . .“ (Cl., p. 28). Gr. išversta: „Miestų, kaimų, raidžių pavadinimai, bendratis, pavartota kaip daiktavardis, yra bevardės giminės“ (Gr., p. 17). Apie sudurtinių daiktavardžių giminę ir Klaj'aus veikale, ir gramatikoje sakoma, kad ją sąlygoja daiktavardžiai, „kuriais baigiasi“ (Gr., p. 17), „in quod desinunt“ (Cl., p. 31) žodis. Jellinek'as vadina Klaj'aus „regulae speciales“ katalogu³², nes tai yra daiktavardžių sąrašai pagal paskutinę raidę; kiekvienu atveju nurodoma atitinkamo daiktavardžio giminė. Ta sistema primta iš lotynų kalbos gramatikos³³. Gr. yra taip pat atitinkamas katalogas (Gr., p. 18—22).

Kad abiejų tipų taisyklės neapima visų daiktavardžių, Klaj'us puikiai suprato ir todėl rašė: „Enumeravi hactenus non omnibus, sed tantum communiora, tum quod brevitati studeo, tum quod et haec et alia hoc loco praetermissa ractius explicabantur in Lexico Germanico, quod nunc in manibus habeo, nuper inchoatum“ (Cl., p. 51). Panašaus turinio pastabą randame ir Gr.: „Apibendrintai ir nuodugniai suvokti giminę vokiečių kalboje sunku . . . Todėl reikia giminę pažinti iš žodyny, iš klausos, kalbant su sklandžiais šnekančiais vokiškai. Taisyklės čia tik tam tikru mastu gali padėti“ (Gr., p. 22).

Gr. autorius, kaip ir Klaj'us, skiria dar ir bendrąją giminę („omne“ — „powszechny“, Gr., p. 17; Cl., p. 29). Pirmosios trys giminės esą būdingos daiktavardžiams ir pažymimos artikeliu, o bendroji giminė („omne“) — vardažodžiams, kurie nekeičia savo formos priklausomai nuo konteksto, pvz., skaitvardžiai, įvardžiai (ich, du) ir pan. Plg.: „Numeralia a tribus ad mille infinitum usque sunt generis Omnis . . . At substantivorum centum et mille, generis Neutri est . . .“ (Cl., p. 29): „Vardai, reiškiantys skaičius — visi pradedant savo trijų — derinami su visomis giminėmis. Išimtis sudaro das Hundert sto, das tausend, ty-siac . . . Giminė . . . bendroji („powszechny“) gali būti derinama su įvairiomis giminėmis nesikeisdama, pvz., drey . . .“ (Gr., p. 17—18). Bendrosios („omne“) giminės sąvoka rodo XVI a. tradiciją; Gottsched'as ir vėlesnių gramatikų autoriai tenkindavosi trimis giminėmis³⁴.

3. Klaj'us yra vienintelis, kuris vokiečių kalbos gramatikoje skirsto įvardžių linksniuotes savaip, atsižvelgdamas į kitų vardažodžių linksniavimą (Cl., p. 81—86)³⁵. Pirmoji linksniuotė esanti „ich“ ir „du“, antroji —

³² Jellinek M. H. . . 2. Halbband. — S. 198.

³³ Ten pat.

³⁴ Gottsched J. Chr. . . — S. 203; Jellinek M. H. . . 2. Halbband. — S. 186.

³⁵ Jellinek M. H. . . 2. Halbband. — S. 271.

„er, sie, es“, trečioji — visų kitų įvardžių ir atitinkanti artikelio linksnia-
vimą. Pagal tą patį principą skirstomos linksnuotės ir Gr. (p. 29—31).
Įvardžių klasės čia nustatomos (p. 32) kaip ir Klaj'aus veikale (p. 78—
79) pagal senesnę sistemą, kuri skiriasi nuo naujesnės tuo, kad nėra as-
meninių įvardžių klasės (jie laikomi parodomaisiais). Tuo tarpu Gott-
sched'as, priešingai negu Gr., laikosi „naujesnės sistemos“³⁶. Tačiau Gr.
neišskiriami sangražiniai įvardžiai, kuriuos išskiria Klaj'us (p. 79).

4. Klaj'us skiria 3 veiksmažodžio asmenuotes: „Prima est Activorum.
Secunda Passivorum. Tertia Neutorum“ (Cl., p. 110). Skirtumas tarp
asmenuočių grindžiamas semantika. Formos skirtumas tarp pirmosios ir
trečiosios asmenuočių glūdi sudėtinių būtųjų laikų sudaryme: pirmąja
asmenuote vartojamas veiksmažodis „haben“, trečiąja — „sein“ (Cl., p.
110). Ta pati sistema yra ir Gr. (p. 39—40). Pirmųjų dviejų asmenuočių
paradigmose Klaj'aus darbe figūruoja (p. 110—119) veiksmažodžiai „lie-
ben“ ir „schreiben“, matyt, tam, kad pavaizduotų silpnųjų ir stipriųjų
veiksmažodžių asmenuotes. Turbūt tais pačiais sumetimais Gr. (p. 56—
69) pateikiami veiksmažodžiai „lieben“ ir „laufen“. Klaj'us dar neaiškina
veiksmažodžių skirstymo į stipriuosius ir silpnuosius, t. y. taisyklinguosius
ir netaisyklinguosius. Tačiau skyriuje apie laikų sudarymą (Cl., p. 135)
yra veiksmažodžių sąrašas, kuriame duodamos esamojo laiko, imperfekto
ir perfekto formos. Tačiau tas sąrašas, pasak Jellinek'o, esąs neprotin-
gai sudarytas, kaip lotynų bei graikų gramatikose³⁷, t. y. pagal garsus,
kuriais baigiasi kamienas: pirmiausia einą veiksmažodžiai, prieš bendra-
ties -en neturį priebalsio, paskui tie, kurie baigiasi -ben, -den ir t. t. (Cl.,
p. 137—182).

Veiksmažodžių skirstymas į taisyklinguosius ir netaisyklinguosius
įsigalėjo vokiečių kalbos gramatikoje 1616 m., kai šitaip juos suskirstė
Ritter'is³⁸. Be to, jis sudarė netaisyklingųjų veiksmažodžių abėcėlinį są-
rašą, kuriame yra tiesioginės nuosakos esamojo laiko vienaskaitos, imper-
fekto vienaskaitos ir perfekto vienaskaitos pirmas asmuo, taip pat tari-
mosios nuosakos (Konjunktiv) esamojo laiko vienaskaitos antras bei tre-
čias ir imperfekto vienaskaitos pirmas asmuo, jeigu tos formos turi kitokį
šaknies balsį negu tiesioginės nuosakos esamojo laiko vienaskaitos bei
imperfekto vienaskaitos pirmas asmuo³⁹. Gr. jau randame terminus „re-
gularia“ (Gr., p. 40) ir „irregularia“ (Gr., p. 73), netaisyklingųjų veiks-
mažodžių sąrašą „De irregularibus, kaip jie asmenuotini“ (Gr., p. 73—
87), sudarytą pagal Ritter'io principus; jame tik nėra tariamosios nuosa-
kos formų. Tai paaiškinama tuo, kad anonimas, nors priimdamas Ritter'io
sudarytą stipriųjų veiksmažodžių sistemą, galutinai neatsisakė Klaj'aus,
kuris tiesioginės ir tariamosios nuosakų lyčių sudarymą sutapatino. Be
to, Gr. šalia tiesioginės, liepiamosios ir tariamosios nuosakų bei bendra-
ties dar išskiriama geidžiamoji (Optativ) nuosaka (Gr., p. 42), kaip ir

³⁶ Gottsched J. Chr... — S. 277.

³⁷ Jellinek M. H... 2. Halbband. — S. 343.

³⁸ Ten pat. — S. 346.

³⁹ Ten pat. — S. 346.

Klaj'aus veikale (Cl., p. 98—104). Tuo tarpu nuo XVII a. gramatikoje geidžiamoji nuosaka (Optativ) jau nebeprapažįstama⁴⁰.

Kaip daugumoje senesnių gramatikų (ir kai kuriose XVIII a.)⁴¹, anonimas grindžia asmenavimo schemas nuosakos, o ne laiko kategorija, todėl paradigmas jis suskirsto pagal nuosakas (Gr., p. 43—69), o Gottsched'as jas skirsto pagal laikus. Gr. asmenavimo aprašymas prasideda nuo pagalbinių veiksmažodžių: pirmos eina pagalbinių veiksmažodžių „sein, haben und werden“ paradigmos, lydimos pastabos, kad visi „besimokantieji privalo gerai įsiminti pagalbinius veiksmažodžius“ (Gr., p. 43—56). Klaj'aus etimologijoje visai nėra pagalbinių veiksmažodžių sąvokos ir atitinkamų paradigmų. Gottsched'as⁴², tęsdamas Olinger'io bei Ritter'io tradiciją⁴³, asmenavimo aprašymą pradeda nuo pagalbinių veiksmažodžių (jiems jis priskiria visus modalinius veiksmažodžius ir „helfen“ bei „lassen“) paradigmų.

5. Paskutinisys Gr. skyrius „Apie vokiečių kalbos gramatinę tvarką, arba apie tai, kokia tvarka žodžiai derinami“ (Gr., p. 93—94), kaip ir atitinkamas Klaj'aus veikalo skyrius „Appendix“ (Cl., p. 252) ir kai kurios pastabos dėl žodžių tvarkos iš skyrių „De syntaxi verborum personalium“ (Cl., p. 229—241) bei „De syntaxi impersonalia“ (Cl., p. 241—242), atspindi senesnę „natūralios tvarkos“ („ordo naturalis“) koncepciją: sakinyje vyrauja veiksnio vardininkas, kuris ir yra pradinis taškas nagrinėti žodžių išdėstymą⁴⁴. Klaj'aus darbe tai rodo atitinkami pavadinimai: „Nominativus ante verbum“ (Cl., p. 229), „Nominativus post verbum“ (Cl., p. 232). Gr. žodžių tvarkos dėstymo ašis taip pat yra veiksnio vardininkas. Plg.: „Veikiamosios rūšies sakinyje žodžiai dėstomi tokia tvarka: 1) vardininkas, 2) pagalbinis veiksmažodis „haben“, 3) naudininkas, 4) linksnis su prielinksniu arba be jo, 5) galininkas, 6) neiginys „nicht“, 7) dalyvis bei bendratis to žodžio, kuris atitinka lenkų veiksmažodį...“ (Gr., p. 93); „Jeigu yra klausimas, tai vardininkas eina po veiksmažodžio...“ (Gr., p. 94); „Jeigu yra dalelytė „wann“, „obschon“ ir t. t., tada ji eina prieš vardininką“ (Gr., p. 94); „Neveikiamosios rūšies sakiniuose žodžiai dėstomi taip: 1) vardininkas, 2) koks nors linksnis su prielinksniu arba prieveiksmiu, 3) dalyvis arba neveikiamosios rūšies bendratis“ (Gr., p. 94). Klaj'aus veikalo ir gramatikos žodžių tvarkos skyriuje (Cl., p. 241; Gr., p. 94) „man“ gvildenamas kaip dalelytė, o ne kaip įvardis.

Gottsched'o gramatikoje specialaus žodžių tvarkos skyriaus iš viso nėra⁴⁵.

Norėdami nustatyti Gr. autoriaus požiūrį į vokiečių bendrinės kalbos normą, atsiradusią Rytų Vidurio vokiečių kalbos pagrindu, pirmiausia turime išnagrinėti pateiktas ortoepijos taisykles, kadangi XVIII a. tarimas

⁴⁰ Jellinek M. H... 2. Halbband. — S. 318.

⁴¹ Gottsched J. Chr... — S. 301—310.

⁴² Ten pat. — S. 914.

⁴³ Jellinek M. H... — S. 296—298.

⁴⁴ Ten pat.

⁴⁵ Ten pat. — S. 450.

dar nebuvo galutinai kodifikuotas⁴⁶. Klaj'us, kaip ir Gottsched'as, remiasi Rytų Vidurio vokiečių tarimu. Tačiau Klaj'us tenkinasi nedaugeliu pasta-
bų dėl tarimo (Cl., p. 2—14). Švietėjas J. Chr. Gottsched'as pri-
pažintas žymiu kovotoju už bendrinės kalbos normos kodifikaciją. Jis su-
kūrė XVIII a. gramatiką, kuri, kaip ir kiti jo raštai, turėjo didelės reikš-
mės įsigalint bendrinės kalbos normai⁴⁷. Jo gramatikoje „Deutsche
Sprachkunst“⁴⁸ tarimas dėstomas išsamiai, užima didelį skyrių. To-
dėl, nagrinėdami anonimo požiūrį į fonetikos klausimus ir kartu į bendri-
nės vokiečių kalbos problemą, Gr. pirmiausia gretiname su Gottsched'o
lingvistiniais darbais.

Lyginant Vilniaus Gr. pateiktas ortoepijos taisykles su Klaj'aus bei
Gottsched'o nurodymais, išryškėja, kad anonimas laikosi katalikiškosios
Pietų Vokietijos, ypač Austrijos, tarimo, kuris neatitinka Rytų Vidurio
vokiečių kalbos fonetikos. Tai pasakytina apie šiuos reiškinius:

1. Pietų Vokietijos tarmių sprogstamųjų priebalsių sistemoje nėra
opozicijos pagal skardumą⁴⁹. Todėl anonimas turbūt ir nematė jokio skir-
tumo tarp skardaus b ir duslaus p; d ir t, anot ju, skiriasi taip pat labai
nedaug, plg.: „B ir P tariami vienodai“, „D ir T nedaug kuo skiriasi beta-
riant, todėl vokiečiai tą patį žodį rašo tai su D, tai su T: „Deutscher ir
Teutscher“ (Gr., p. 2). Rašymas žodžio pradžioje p vietoje b yra tipiškas
Vienos kanceliarijos rašybos požymis, kuris aptinkamas Pietų Vokietijos
rašytinėje kalboje iki XVIII a. vidurio⁵⁰. Tuo tarpu Gottsched'as jau
1728 m. viename straipsnyje pasisako už tai, kad d-t bei b-p rašant ir
tariant būtų skiriami⁵¹. Klaj'us taip pat skiria d-t bei b-p (Cl., p. 9).

2. Pietų Vokietijos šnekamosios kalbos balsių sistemoje nėra labia-
lizacijos koreliacijos⁵². Anonimas aiškina, kad $\overset{e}{u}$ ir $\overset{e}{o}$ reikia tarti kaip
i ir e, t. y. delabializuotai (Gr., p. 3). Gottsched'as, priešingai, nurodo,
kad abu balsiai tartini labializuotai: $\overset{e}{o}$ reikia tarti atkištomis lūpomis,
 $\overset{e}{u}$ — kaip prancūzų u...⁵³. Klaj'aus veikale nėra nurodymų, kaip tarti
 $\overset{e}{o}$ ir $\overset{e}{u}$. Tačiau vienoje vietoje Cl. (p. 8) supriešinami Thier Th $\overset{e}{u}$ re
kaip skirtingai skambantys žodžiai. Iš to galima spręsti, kad Klaj'us skir-
davo labializuotų balsių tarimą nuo atitinkamų nelabializuotų.

3. Apie dvibalsį eu Gr. rašoma, kad „šnekantieji geriau vokiškai“
ištaria e prieš u/w kaip a, pvz., „euer — ajer“, bet esą ir tokių, kurie tarią

⁴⁶ Гухман М. М., Семешюк Н. Н., Бабенко Н. С. История немецкого языка XVI—XVIII вв. — М., 1984. — С. 450.

⁴⁷ Blackall E. A. The Emergence of German as a Literary Language, 1700—1755. — Ithaca and London, 1978. — P. 102.

⁴⁸ Gottsched J. Chr. ... — S. 28—62.

⁴⁹ Grøze R. Zum Verhältnis landschaftlicher und gemeinsprachlicher Umgangssprache // Норма и социальная дифференциация языка. — М., 1969. — С. 115.

⁵⁰ Жирмуновский В. М. История немецкого языка. — М., 1965. — С. 82—83; Жирмуновский В. М. Немецкая диалектология. — М.; Л., 1956. — С. 280.

⁵¹ Gottsched J. Chr. ... — S. 90—91.

⁵² Grøze R. ... — S. 115.

⁵³ Gottsched J. Chr. ... — P. 48; čia ir toliau Gottsched'o citatos verčiamos iš vokiečių kalbos.

tai kaip ey, pvz., „Teuffel — Teyffel, Hew — Hey“ (Gr., p. 2,4). Pietų Vokietijos šnekamojoje kalboje eu visuomet tariamas kaip ai⁵⁴. Gottsched'as, atvirksčiai, reikalauja delabializuotą dvibalsį eu tarti kaip ey; tai atitinką Rytų Vidurio vokiečių šnekamąją kalbą⁵⁵. Klaj'us nenurodo, kaip tarti eu.

4. Gr. dvibalsių ei ir ey tarimas aiškinamas taip: abu šie dvibalsiai turį būti tariami vienodai, nes „šnekantieji geriau vokiškai“ ištaria juos kaip ai, pvz., „seyn — sayn“, bet „kai kurie kiti“ — kaip „ey lenkų kalboje“ (Gr., p. 2). Pietų Vokietijos rašytinėje kalboje iki XVIII a. vidurio Vienos kanceliarijos rašybos įtakoje vietoje ei buvo rašoma ai; tai, be abejo, rodo ir atitinkamą tarimą⁵⁶.

Gottsched'as skiria ai ir ei tarimą: plg.: „Ai kaip Kaiser“, todėl „Keyser... netaisyklinga“⁵⁷. „Ei nereikia tarti kaip ai. Tai daro kai kurie Pietų vokiečiai... bet ei neturi skambėti kaip ee — tai mes girdime, Meisene... reikia abu paprastus balsius kartu tarti“⁵⁸. Klaj'us tų dvibalsių tarimo nenagrinėja.

Reikėtų paminėti Gr. pastabą, kuri iškelia dar vieną Pietų, būtent Austrijos, tarimo ypatybę: „Australi pirmame... skiemenyje vietoje gelesen sako glesen“ (Gr., p. 38).

„Šnekančiųjų geriau vokiškai“ ir „kitų“ fonetikos supriešinimas aki-vaizdžiai rodo, kad anonimas žinojo Klaj'aus bei Gottsched'o reikalavimus, bet rinkosi katalikiškosios Pietų Vokietijos variantus, kadangi XVIII a. antroje pusėje bendrinės vokiečių kalbos tarimas buvo dar galutinai nenustatęs. Todėl buvo galima remtis tarimu to Vokietijos regiono, kuris gramatikos autoriui tam tikrais požiūriais buvo artimesnis.

Palyginus 1762 m. Vilniaus Gr. su Klaj'aus veikalu (Cl.) ir Gottsched'o „Sprachkunst“⁵⁹, išryškėjo tokie bruožai:

1. Gr. struktūra ir medžiagos išdėstymas iš esmės skiriasi nuo Gottsched'o veikalo. Be to, Gr. anoniminis autorius pratarmėje nurodo, kad jis remiasi lotyniškai parašyta vokiečių kalbos gramatika, o „Sprachkunst“⁶⁰ nebuvo išleista prieš 1762 m. lotynų kalba.

2. Gr. bendrais bruožais išsaugota pagrindinė Klaj'aus veikalo koncepcija ir struktūra, nors kai kas ir modernizuota. Gr. buvo laisvas originalo perdėbimas, tačiau joje vietomis pasitaiko pažodinio vertimo iš Klaj'aus veikalo.

3. Surastas Vilniaus jėzuitų akademijos fonde aštuntojo leidimo Cl. egzempliorius ir faktas, kad, rašant 1762 m. Vilniaus vokiečių kalbos gra-

⁵⁴ Жирмунский В. М. . 1956. — С. 220.

⁵⁵ Gottsched J. Chr. . . — S. 90—91.

⁵⁶ Жирмунский В. М. . . 1965. — С. 82—83.

⁵⁷ Gottsched J. Chr. . . — S. 46.

⁵⁸ Ten pat. — P. 47.

⁵⁹ Ten pat.

⁶⁰ Ten pat.

matiką, buvo remtasi „protestantiškoju“ Cl., įrodo, kad Klaj'aus veikalu buvo naudojamos ir katalikiškose mokymo įstaigose vokiečių kalbai dėstyti.

4. Kadangi XVIII a. antroje pusėje bendrinės vokiečių kalbos tarimas der nebuvo kodifikuotas, anonimas savo Gr. nešiuo Klaj'aus bei Gottsched'o fonetinių taisyklių, atspindinčių protestantiškosios Rytų Vidurio Vokietijos tarimą, o remiasi katalikiškosios Pietų Vokietijos kalba, kuri jam (turbūt konfesiniais sumetimais) buvo artimesnė.

Vilniaus universiteto
Vokiečių filologijos katedra

Įteikta
1988 m. sausio mėn.

ИНА МЕЙКСИНАЙТЕ

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ПЕРВОЙ НЕМЕЦКОЙ ГРАММАТИКИ (1762)

Резюме

Первая немецкая грамматика, вышедшая в Вильнюсе, является анонимной книгой, изданной университетской типографией в 1762 г. Анализ грамматики, ее построения и изложения материала показывает, что это произведение восходит к грамматике Клауса. Это сходство, а также найденный в библиотечных фондах Вильнюсской иезуитской академии экземпляр грамматики Клауса (восьмое издание, 1651 г.) являются доказательствами того, что этой грамматикой пользовались в католических школах и что, таким образом, она является проводником «верхнесаксонской» нормы немецкого языка в католических странах. Однако немецкое произношение было еще в XVIII в. не кодифицировано, так что анонимный автор грамматики в этом отношении был свободен в своем выборе. В Вильнюсской грамматике 1762 г. отражено произношение католического юга Германии, т. е. этот выбор, по-видимому, соответствовал общим установкам анонимного автора.

INA MEIKSINAITE

ÜBER DIE HERKUNFT DER ERSTEN VILNIUSER DEUTSCHEN GRAMMATIK (1762)

Zusammenfassung

Die erste Vilniusser deutsche Grammatik, ein anonymes Buch, wurde von der Universitätsdruckerei 1762 herausgegeben. Die genauere Untersuchung der Gr., ihres Aufbaus und der Stoffdarstellung, hat eine gewisse Ähnlichkeit mit dem Werk von Clajus aufgewiesen. Das, wie bekannt, auf der Luthersprache gründet. Dieses und das in der Bibliothek der Vilniusser Jesuitenakademie aufgefundene Exemplar der Grammatik von Clajus (8. Ausgabe, 1651) bestätigt die Annahme, daß dieses Werk Eingang in die katholischen Schulen gefunden und dadurch der Verbreitung des „Meißnischen“ auch in den katholischen Ländern gedient hat. Da aber die Aussprache im 18. Jh. am wenigsten kodifiziert war, stand dem Anonymus in dieser Hinsicht die Wahl frei. In der Gr. 1762 wird die Aussprache der Süddeutschen als maßgebend angesetzt, was der Einstellung des Autors entspricht, der sich nach dem katholischen Süden richtet.